

UOT 94 (479. 24)

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.2.63>

ƏLİ TAĞIYEV

KONSTITUSİYANIN TARİXDƏN MÜASİRLİYƏ TƏKAMÜL YOLU

Konstitusiya cəmiyyətin xidmətçisidir: təsadüfi mətn deyil. Mənşəyi var; yayılmağa davam edən bir nəsil kimidir. Pis və ya yaxşı konstitusiya deyilən bir şey yoxdur. Hər bir dövlətdə demokratiyanı dəstəkləyən ən fundamental prinsiplərdən biri konstitusiyadır. Konstitusiyanın ən erkən mənşəyi Qədim Yunan sivilizasiyasında demokratiya kontekstinə qədər izlənilə bilsə də, İngiltərənin materik hissəsində monarxın bəzi səlahiyyətlərini tarixi olaraq məhdudlaşdıran Magna Carta prosesi, yalnız zadəganlar tərəfindən inkişaf etdirilən, lakin sadə insanlara şamil edilməyən bir şüur yaratdı. Bu, konstitusiyanın bir kağız parçasından başqa bir şey olmadığı qənaətini yaratdı. Lakin zaman keçdikcə, universal miqyasda inkişaf və tərəqqi konstitusiya konsepsiyasını yenidən ön plana çıxardı. Bunun ilk meyvələri başəriyyət tərəfindən Amerika İstiqlal Müharibəsi və Fransız İnkilabı zamanı görüldü. Bu tədqiqatın aparılmasının səbəbi konstitusiyanın əhəmiyyətini vurğulamaq, onun tarixi zəminini işıqlandırmaq və konstitusiya prosesinə diqqət yetirməkdir. Tədqiqatın birinci hissəsində konstitusiyanın doğulması və inkişafı haqqında məlumat veriləcək. İkinci hissədə konstitusiya anlayışı və onun növləri müzakirə olunacaq. Üçüncü hissədə konstitusiyanın aliliyi, dördüncü hissədə isə konstitusiya quruculuğunun əsasları haqqında məlumat veriləcək.

Açar sözlər: konstitusiya, demokratiya, güclərin ayrılması, Amerika.

Giriş. Əvvəllər konstitusiya hökumətlərin qəbul etmək istəmədiyi yazılı sənəd idi. İmperatorlar və monarxlar konstitusiyanı öz səlahiyyətlərinə böyük təhlükə kimi görürdülər. Lakin cəmiyyətlər zaman keçdikcə inkişaf mərhələsində uğurlar əldə etmiş və nəticə etibarıyla insanlar öz hüquqlarını tələb etmək şüurunu inkişaf etdirməyə başladılar. Onlar monarxın xalqın ağası deyil, xalq tərəfindən təyin edilmiş elçi olduğunu dərk etdilər. Xalqın aliliyi ideyasının müdrik mütəfəkkirlər tərəfindən kütlələrə aşılamağı bir faktdır. Məsələn, Fransız İnkilabına təsir edən J.J. Russonun “İctimai Müqavilə” əsəri buna misal ola bilər. Bəzi sivilizasiyalar konstitusiyanı effektiv şəkildə qəbul etsə də, digərləri qul olaraq qalması öz vəzifələri kimi görürdülər. Bu baxımdan Çini misal göstərmək olar. İkinci Dünya Müharibəsinə qədər ölkə feodal sistemlə idarə olunurdu, bundan sonra Çin kommunizmi qəbul etməyə başladı. Digər tərəfdən, bəzi dövlətlər konstitusiyanı müsbət qiymətləndirdilər. Amerika Birləşmiş Ştatları bunu uğurla həyata keçirən ölkələrdən biridir. Əvvəlcə ABŞ təcrid siyasəti yürütdü, lakin ulus-dövlətlərin yaranması ilə xarici siyasətdə istiqamətləndirici strategiya hazırlamağa müvəffəq oldu. Ölkə xarici dünyaya qapılarını açanda müstəmləkə siyasətinə cavab olaraq strateji əhəmiyyətli bölgələrlə ticarət müqavilələri imzalamaqla öz mövqeyini gücləndirdi. Daha sonra, ticarət pərdəsi altında, öz maraqlarına xidmət etmək üçün bu ölkələrin hökumətlərində xaos yaratmaqda mahir oldu. Konstitusiyalı dövlətlərin mənşəyinə nəzər saldıqda, böyük daxili üsyanların nadir olduğu aydın olur. Bunun əsas səbəbi konstitusiyada göstərilən qanunlara dəqiq riayət edilməsi idi. Lakin ümumi qiymətləndirmə aparılarsa, aşağıdakı sualı vermək məntiqlidir: konstitusiyaya etinasızlıq edən bir ölkə olan Hitler Almaniyası necə belə güclü bir qüvvəyə çevrildi? Əslində, almanların öz qanunlarına sadıq olmadıqlarını iddia etmək düzgün olmazdı. Ölkə tiran tərəfindən idarə olunsay da, qanunun əhəmiyyəti ictimai şüurda toxunulmaz olaraq qaldı. Tarixən və müasir dövrdə Almaniya həmişə müharibələrlə yadda qalan bir sivilizasiya olub. İki böyük müharibədə məğlub olsa da inkişaf etməyə və diqqətəlayiq uğurlar əldə etməyə davam etdi. Nəzərə almaq lazımdır ki, bunun əsas səbəbi alman xalqının intizam və qanunun aliliyi arasında tarazlığı qoruya bilməsidir. Konstitusiya yazılı sənəd olsa da ənənəvi yazılmamış konstitusiyalar hələ də əhəmiyyət kəsb edir. Konstitusiyanın ilkin inkişafı Qərbdə dünyada kök salmışdır. Şərq sivilizasiyaları konstitusiya prosesini Qərbdən borc almış və bəzi Şərq və Cənub sivilizasiyaları bu fundamental sənədi öz mədəniyyətlərinə uyğunlaşdıraraq onun aliliyinə böyük əhəmiyyət vermişlər. Yaponiya buna misal ola bilər. Çinin təsiri altında olan Konfutsi sistemini qəbul etməsinə baxmayaraq, Qərb konstitu-

sionalizmini qəbul etmək üçün də əhəmiyyətli səylər göstərmişdir. Lakin bəzi dövlətlər avtoritar idarəçiliyə üstünlük vermiş və konstitusiyayı öz sistemlərindən kənarlaşdırmışlar. Lakin müstəmləkəçiliyin təsiri altında olan bəzi Cənub sivilizasiyaları konstitusiya ilə güclü əlaqələr qurmuş və müstəmləkə güclərinə qarşı öz hüquqlarını müdafiə etmək üçün mübarizə aparmışlar. Bəziləri əvvəlcə uğur qazansa da, digərləri konstitusiyanın təsiri ilə daha sonra uğur qazanmışlar. Məsələn, Cənubi Afrika bu baxımdan uğur qazanmış bir cəmiyyətdir.

1. Konstitusiyanın Doğulması və İnkişafı. İnsanlar ovçu və yığıcı cəmiyyətlərdən əkinçilik icmalarına keçdikcə, məskunlaşmış həyat şəraitinə uyğunlaşmaq şüurunu inkişaf etdirməyə başladılar. Məskunlaşma şəraiti əlverişli olsa da tam uyğunlaşmaq üçün bir qədər vaxt lazım idi. Daha sonra məskunlaşmış icmalar divarlar tikməklə özlərini qorumaq ehtiyacı hiss etdilər. Zaman keçdikcə cəmiyyətlər təkcə yaşlı liderlərə deyil, müharibələrdə üstün olan və həm istedad, həm də müdriklik sahibi olan güclü, fiziki cəhətdən qabiliyyətli insanlara ehtiyac duymağa başladılar. Onlar bu keyfiyyətləri özündə cəmləşdirən kralları öz aralarından seçməyə başladılar. Təbii ki, bu, 18-ci əsrə qədər davam edən bu hökmdarların ilahiləşdirilməsinə səbəb oldu. Bunun əsas səbəblərindən biri kral ailəsinin hər bir nəslinin tanrıların övladı olduğuna inam idi. Lakin müasir tarixdə bir vaxtlar döyüşdən döyüşə qaçan kralların övladları (bəzi istisnalarla) artıq güclü imicə malik deyildilər. Bu yeni krallar öz qalalarının içindən əmrlər verməklə öz üstünlüklərini qorumağa çalışırdılar. Krala ali varlıq və ya *Yer üzündə Allahın nümayəndəsi* kimi baxılmasının ikinci səbəbi xalq arasında şüurun olmaması idi. Lakin bu vəziyyət əbədi davam etmədi. Əvvəlcə təhsil zadəgan sinfi ilə məhdudlaşmışdı, lakin tədricən orta təbəqədən olan ailələrin uşaqları da təhsildən faydalanmağa başladılar və yeni bir dövrün başlanğıcını qoydular. 18-ci əsr bu şərait üçün əlverişli idi, çünki böyük inqilablar dövrü idi. Yeni yaranan burjuaziyanın dəstəyi və maarifləndirici mütəfəkkirlərin yaydığı ideyalarla konstitusiyalı sənəd konsepsiyası formalaşmağa başladı. Güclərin ayrılması prinsipini qəbul edən millətlər bu sənəd vasitəsilə ilahi kralı taxtdan salmaq üçün zəruri şərait yaratmağa başladılar. Həqiqətən də, konstitusiyalı sənəd bu dövrün ən mühüm nailiyyəti oldu, çünki kralın və onun hökumətinin səlahiyyətlərini məhdudlaşdıran əsas alət idi. Magna Cartaya nəzər saldıqda, bəzi alimlər konstitusiyanın doğulmasını bu sənədlə əlaqələndirirlər, lakin bu əlaqə tamamilə müsbət deyil. Magna Carta xalqın təzyiqinin deyil, kral Conun öz baronlarının təzyiqinin nəticəsi idi. Konstitusiyanın əsl mənşəyi Amerika İstiqlal Müharibəsi və Fransız İnqilabında görüldüyü kimi, xalqın fəal rolunda dayanır. Digər bir mövzu hökumətin məhdudlaşdırılması və ona xüsusi hüquqi çərçivənin təmin edilməsi (yəni qanunun alət deyil, hökumət üçün çərçivəyə çevrilməsi) ideyasıdır.

Bu da 1215-ci il Magna Cartasına gedib çıxır. Lakin bu ideya XVIII-ci əsrin sonlarından, xalqın siyasətdə daha fəal iştirak etməyə başladığı dövrdən fəal şəkildə həyata keçirilməyə başladı və bu proses XIX-cu əsrin əvvəllərinə qədər davam etdi. Bu tarixlər yazılı və müasir konstitusiyaların yaranmasını göstərir. Kütlələrin nümayəndələri və siyasi partiyaları vasitəsilə iştirakını, çoxluq qaydasını və konstitusionalizmin yüksəlişi və yayılmasını əhatə edən nümayəndəli demokratiyanın inkişafı bu tarixi dövrlə üst-üstə düşür. Demokratiya kütlələrin və çoxluqların “oyanması” kimi qəbul edilsə də, konstitusionalizm azlıqların və ya elitanın “tənzimlənməsi” kimi qəbul edilə bilər. Konstitusionalizm və demokratiya ziddiyyətli görünsə də, təbiətə tamamilə uyğundur. Çox vaxt deyildiyi kimi, “Konstitusionalizm olmadan demokratiya çoxluğun tiranlığına, demokratiya olmadan konstitusionalizm imtiyazlı azlıqların hakimiyyətinə gətirib çıxarır”. Demokratiyanın mahiyyəti cəmiyyətin hər hansı bir seqmentinin fundamental hüquq və azadlıqlarını pozmadan xalq suverenliyinin həyata keçirilməsinədir və konstitusionalizm onun təminatı rolunu oynayır. Demokratiya və konstitusionalizm arasında tarazlığı qoruya bilmək müasir demokratiyaların əsas xüsusiyyətlərindən biridir [7, s. 14-15].

2. Konstitusiya Anlayışı və Konstitusiya Növləri. Qərb dillərində konstitusiya anlayışının mənşəyi latın dilidir. “Constitutio” termini müasir təfsirindən fərqli mənə daşıyırdı. Qədim Romada bu anlayış imperatorun qanunları qəbul etdiyi üsul və aləti təsvir etmək üçün istifadə olunurdu. Məsələn, Bizans İmperatoru Yustinianın hüquq məcəlləsində görünür. Bu anlayış 16-cı əsrdə qədim

Roma hüquqşünasları tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Kompozisiya kontekstində Roma Katolik Kilsəsi bu termini kanon hüququnda xüsusi dini təşkilatın statusunu təsvir etmək üçün istifadə edirdi. 1758-ci ildə İsveçrəli hüquqşünas Emeric de Vattel bu termini müasir mənada istifadə edərək konstitusiyanın mahiyyət mənasını ortaya çıxardı. Buna görə konstitusiyanın məqsədi xalq kimin idarə etdiyini və hökmdarların hüquq və vəzifələrinin nədən ibarət olduğunu dəqiq müəyyən etməkdir [2, s. 512].

A. Yazılı Konstitusiya və Yazılmamış Konstitusiya – Konstitusiyalar dövlətin səlahiyyətlərini məhdudlaşdıran və bütün digər hüquqi mətnlərdən yuxarıda duran hüquqi normaların iyerarxiyasında ən yüksək mövqeyi tutan ictimai müqavilələrdir. Bəzi dövlətlərdə bu mətnlərin tətbiqi xüsusi konstitusiya yaradan tərəfindən hazırlanmış yazılı prosedura açıq şəkildə göstərilir və bu yazılı prosedura bütün qanunları müəyyən edir. Digər dövlətlərdə konstitusiya quruluşu konstitusiya mətnlərinin müəyyən edilməsinə ehtiyac olmadan yaradıla bilər. Məsələn, Böyük Britaniyanın konstitusiyası yazılmamış konstitusiyadır. Fərdlərlə bağlı xüsusi hüquqlardan və məhkəmə qərarlarından ibarət olan və tək bir yazılı sənəddə kodlaşdırılmayan bu hüquqlar müəyyən bir anlayışa və siyasi adətlərə əsaslanarsa da, hələ də hüquqi hesab olunur [4, s. 57].

B. Çevik Konstitusiya – Konstitusiyanın çevik və ya sərt olmasının müəyyən edilməsi onun müddəalarına düzəliş edilməsi prosedurlarına əsaslanır. Müvafiq olaraq, konstitusiyanın qaydaları və aid olduğu hüquq sistemində hüquqi müddəalara düzəliş edilməsi şərtləri birdirsə və bu düzəlişləri etmək üçün məsul orqan da eynidirsə, belə konstitusiya çevik konstitusiya adlanır [14, s. 21]. “Çevik konstitusiya” termini konstitusiya və adi qanunların bərabər hüquqi qüvvəyə malik olduğu hallarda istifadə olunur. Başqa sözlə, konstitusiyanın bu meyarına görə, bütün qanunlar hər hansı xüsusi statusa tabe olmadan eyni hüquqi səlahiyyətə malikdir və onların düzəliş edilməsi üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş quruluş yoxdur. Adi qanunlar kimi düzəliş edilə bilən konstitusiya anlayışında qanunvericilik səlahiyyətini həyata keçirən konstitusiya orqanı, yəni adi parlament konstitusiyaya hər hansı bir qanun növü kimi müraciət edə bilər. Belə konstitusiyalar çox vaxt ənənəvi konstitusiyalar adlanır. Məsələn, İngiltərənin vəziyyətində parlament səlahiyyətlərinin ümumi xüsusiyyətləri fərqlidir və bu vəziyyət “İngiltərə Parlamenti kişiləri qadınlara, qadınları kişilərə çevirməkdən başqa hər şeyi etmək hüququna malikdir” qiymətləndirməsi ilə ifadə olunur [2, s. 522].

C. Sərt Konstitusiya – Əgər konstitusiyanın müddəalarına düzəliş etmək üçün xüsusi məcburi şərtlər tələb olunursa və bu halda qanunvericilik orqanının fəaliyyəti ixtisaslı çoxluqdan asılıdırsa, onda biz sərt konstitusiyanın mövcudluğundan danışa bilərik [14, s. 21]. “Sərt konstitusiya” termini konstitusiyaya düzəliş edilə bilməyəcəyi yanlış təsəvvürünə səbəb ola bilər. Ən azı belə assosiasiyalar yarada bilər. Lakin bu terminin əsl mənası konstitusiyaya düzəliş edilməsinin adi qanunlara düzəliş edilməsi ilə eyni olmamasıdır. Sərt konstitusiya anlayışına görə, fundamental norma keyfiyyətini daşıyan konstitusiya aliliyi prinsipini daşıyır. Bu qiymətləndirmə ümumiyyətlə yazılı konstitusiyalara aiddir. Bəzi hallarda çevik konstitusiyalarda tapılan xüsusiyyətlər konstitusiyaların bu qrupuna da şamil edilə bilər. Məsələn, 1938-ci ildə İtaliyada adi qanun 1848-ci il Nizamnaməsini əvəz etdi və Milli Məclisin mövcudluğu ləğv edildi. Eynilə, ənənəvi konstitusiyalarda da sərt konstitusiyaların xüsusiyyətləri müşahidə oluna bilər. Məsələn, Fransada “ancien régime” dövründə tacın fundamental qanunları əsasən ənənəvi xarakter daşıyırdı. Lakin müvafiq qanunlara dəyişiklik etmək üçün Estates Generalın (états généraux) təsdiqi tələb olunurdu [2, s. 522].

3. Konstitusiyanın Aliliyi. Konstitusiya qanunvericiliyi vətəndaşların fundamental hüquq və azadlıqlarını qorumaq məqsədi daşıyan fundamental qanunun aliliyi prinsipinin tətbiqində konstitusiya nəzarət orqanlarının statusunu və fəaliyyətini tənzimləyir. Fundamental qanunun aliliyi prinsipi hüquqi dövlətin əsas xüsusiyyətidir, burada normativ hüquqi mənbələr sistemində konstitusiyanın aliliyi olmadan hüquqi dövlət mövcud ola bilməz. Hüquqla bağlı olan siyasət bütün ictimai fəaliyyətləri məhkəmə və ya digər nəzarət formalarına tabe edir ki, bu da konstitusionalizmin və hüquqi dövlətin fundamental keyfiyyəti və zərurətidir. Bu, hüquqi dövlət prinsipinə və onun qanuni konsti-

tusiya və demokratik tələblərinə uyğundur. Dövlət, xüsusən də icra hakimiyyəti və hökumət sisteminin digər institutları qanuna və müxtəlif nəzarət mexanizmlərinə tabe olmalıdır [9, s. 24]. Hər şeyi (xüsusən də bütün hökumət sistemini) idarə edən daha yüksək səviyyəli qanunun (adətən “konstitusiya” adlanır) mövcud olduğu siyasi tənzimləmə sistemi mövcuddur. Yalnız xalqın iradəsi (çoxluk səsvermə mexanizmləri kimi əvvəlcədən müəyyən edilmiş institusional prosedurlarla müəyyən edildiyi kimi) daha yüksək səviyyəli qanunu ləğv edə və ya ona düzəliş edə bilər. Lazımi ictimai dəstəyi toplamağın çətinliyi səbəbindən düzəlişlər nadir hallarda edilə bilər. Konstitusiyanın aliliyini qorumaq üçün güclərin ayrılması, yoxlama və tarazlıq və hüquqi mühakiməyə həsr olunmuş müstəqil məhkəmə sistemi mövcuddur [13, s. 587].

3.1 Güclərin Ayrılması. Güclərin ayrılması nəzəriyyəsinin tarixi qədim dövrlərə gedib çıxır. Bu nəzəriyyənin izlərinə ilk dəfə Aristotelin “Siyaset” əsərində rast gəlmək olar. Aristotel dövlətlərin konstitusiyalarının üç gücdən ibarət olduğunu iddia edirdi: şura, magistratlar və məhkəmə. Burada şura qanunverici orqanı, məmurlar isə icra orqanını təmsil edir [1]. Dövlət məsələlərinin qanunun aliliyi ilə həll edilə biləcəyinə inanan Platon ideal idarəetmə formasının qanunları qəbul edənlərin və onları icra edənlərin ayrı olduğu bir idarəetmə forması olduğunu bildirmişdir. Platon bunu “Qanunlar” əsərində ifadə etmişdir [11]. Güclərin ayrılması nəzəriyyəsinin inkişafında digər mühüm fiqur olan Monteskyö qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyətləri bir şəxsin və ya orqanın əlində cəmləşdirilsə, azadlıqların təhlükə altına düşəcəyini iddia edirdi [8]. Bu nəticə şəxsin və ya qurumun bürokrat, zadəgan və ya sadə insan olub-olmamasından asılı olmayaraq dəyişmişdir. “Güclərin ayrılması” dövlətin əsas institutlarının funksional olaraq müstəqil olması və heç bir şəxsin bu institutların hamısı üzərində səlahiyyətə sahib olmaması ideyasını ifadə edir. Əsas institutlar ümumiyyətlə icra, qanunvericilik və məhkəmə hakimiyyətləri kimi tanınır. Monteskyönün “Qanunların ruhu” kimi erkən hesabatlarında güclərin ayrılması tiranlığa qarşı qorunmağa və azadlığı qorumağa yönəlmişdi. Əsas institutların bölünməli və qarşılıqlı asılı olması, heç bir gücün digər ikisinin səlahiyyətini keçə bilməməsi təmin edilməli olduğuna inanılırdı. Bu gün güclərin ayrılması əsasən yaxşı idarəetmə üçün zəruri olan yoxlama və tarazlıq sistemi inkişaf etdirmək yolu kimi təklif olunur [3, s. 1].

3.2 Konstitusiyalı Demokratiya və İnsan Hüquqları. İnsan hüquqları və konstitusiyalı demokratiya arasında güclü əlaqə var. Hər ikisi sosial ədalət, fərdi azadlıqlar və bərabərlik kimi fundamental dəyərlərə əsaslanır. İnsan hüquqları fərdlərin anadangəlmə hüquqlarını ifadə etdiyi halda, konstitusiyalı demokratiya bu hüquqları qorumaq və həyata keçirmək üçün siyasi sistemin necə fəaliyyət göstərdiyini müəyyən edir. İnsan hüquqları bütün fərdlərin anadan olduğu, dövlətlər tərəfindən tanınan və qorunan fundamental hüquqlardır. Bunlara yaşamaq hüququ, azadlıq, bərabərlik, ifadə azadlığı, təhsil hüququ, işləmək hüququ və fərdlərin ləyaqətli həyat sürməsi üçün zəruri olan digər hüquqlar daxildir. İnsan hüquqlarının mahiyyəti bütün insanların dəyərinin bərabər və universal olması ideyasında dayanır. Digər tərəfdən, konstitusiyalı demokratiya xalqın iradəsinə əsaslanan bir idarəetmə formasıdır, lakin bu hökumət müəyyən konstitusiya qaydalarına və məhdudiyyətlərinə riayət etməlidir. Demokratiya xalq tərəfindən seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə idarəetmə prinsipinə əsaslandığı halda, konstitusiya elementi bu idarəetmənin müəyyən sərhədlər və yoxlamalar daxilində fəaliyyət göstərməsini təmin edir. Konstitusiyalar dövlətin quruluşunu, fundamental hüquqları, qanunların aliliyini və hökumətin vəzifələrini müəyyən edən fundamental mətnlərdir.

İnsan hüquqları və konstitusiyalı demokratiya arasındakı əsas əlaqə aşağıdakı prinsiplərdə dayanır: a) Qanunun aliliyi b) Fərdi hüquqların təminatı c) Bütün vətəndaşlar üçün səsvermə hüququ və iştirakçı çoxsaylılıq, həmçinin qeyri-siyasi mərhələ və ifadə azadlığı d) Nəzarət mexanizmləri e) Dövlətin məhdud səlahiyyəti [4].

İnsan hüquqları və konstitusiyalı demokratiya iki tamamlayıcı anlayışdır. İnsan hüquqları fərdlərin anadangəlmə hüquqlarını təmin etdiyi halda, konstitusiyalı demokratiya bu hüquqları qorumaq üçün zəruri olan hüquqi və siyasi çərçivəni yaradır. Konstitusiyalar dövlətin səlahiyyətlərini məhdudlaşdıran sistemlər yaradır və insanların hüquqlarının sui-istifadənin qarşısını alır. Demokra-

tiya insanların öz hüquqları üzərində söz sahibi olduğu bir idarəetmə forması təklif edir, insan hüquqları isə bu idarəetmənin təməlini təşkil edir [4].

İnsan hüquqlarına Birləşmiş Millətlər Təşkilatının proqramı prizmasından nəzər salsaq, bu anlayış fərdlərin tiran hökumətlərdən qorunmalı olduğu ideyasından irəli gəlir: Fərdləri həddindən artıq dövlət hərəkətlərindən qorumağa yönəlmiş “vətəndaş və siyasi” hüquqlar anlayışı birbaşa insanların zülmkar güc tətbiqlərinə qarşı mübarizəsindən yaranmışdır. Bu hüquqlara şəxsi təhlükəsizlik, ifadə azadlığı, bərabərlik, mülkiyyət hüququ və ədalətli məhkəmə hüququ daxildir. Zaman keçdikcə konstitusiyaya hüquqlarını “vətəndaş və siyasi” hüquqlarla məhdudlaşdırmanın bütün fərdlər üçün bərabər hörmət və ləyaqət təmin etmədiyi aydın oldu. Nəticədə, konstitusiyaların təmin etməyə çalışdığı hüquqların siyahısı indi ümumiyyətlə “sosial, iqtisadi və mədəni hüquqlar” adlananları əhatə etmək üçün genişləndirilmişdir. Bunlara işləmək hüququ, təhlükəsiz və sağlam iş şəraiti, qida, sığınacaq və təhsil daxildir. Bir qrup və ya icma tərəfindən həyata keçirildikdə məna kəsb edən qrupun üzvləri kimi fərdlərin sahib olduğu hüquqlar olan “qrup hüquqları” çox vaxt ayrı bir hüquq kateqoriyası hesab olunur. Dil hüquqları kimi qrup hüquqları adlandırılı bilən müəyyən hüquqlar uzun müddət bir çox yerdə tanınsa da, qrup hüquqları ideyası nisbətən yaxın vaxtlara qədər mübahisəli idi. Lakin qrup hüquqları indi geniş şəkildə qəbul edilir. Bunlara yerli xalqlar kimi xüsusi insan qrupları ilə birbaşa əlaqəli hüquqlar, eləcə də təmiz, sağlam və davamlı ətraf mühit hüququ kimi hüquqların kollektiv aspektləri daxildir [12, s. 2].

4. Konstitusiyaya Quruculuğunun Əsasları Konstitusiyaların yaradılması üçün dövlət hakimiyyəti xüsusi statusa sahib olmalıdır. Konstitusiyaya hazırlamaq aktı da dövlətin qurulmasını nəzərdə tutur və belə bir məqsədi olan səlahiyyət “təsis gücü” adlanır. Pierre Pactet təsis gücü mövzunu aşağıdakı sözlərlə təsvir edir: “Konstitusiyalar canlı varlıqlar kimidir: doğulur, inkişaf edir, siyasi həyatın dağıdıcı təsirlərinə məruz qalır, əhəmiyyətli və ya kiçik dəyişikliklərə məruz qalır və bir gün yox olurlar”. Təsis gücünün müəyyən edilməsinin açarı Əhddən gələn aşağıdakı sitatda dayanır: Sitatda deyildiyi kimi, konstitusiyalar doğulur, doğur, dəyişir və yox olurlar. Bir mənada konstitusiyaların doğulması və yox olması eyni fenomeni ifadə edir. Daha dəqiq desək, konstitusiyaların doğulması və yox olması eyni fenomenin iki fərqli təzahürüdür. Çünki konstitusiyaları ləğv edən güc dərhal yenisini yaradır. Beləliklə, iki şey qalır: konstitusiyaların doğulması və ya daha texniki desək, onların yaradılması və onların yenidən nəzərdən keçirilməsi. Beləliklə, təsis gücü konstitusiyaları yaratmaq və ona düzəliş etmək gücü kimi də ifadə edilə bilər [5, s. 10]. Təsis gücü olmaq mövcud konstitusiyaya düzəliş etmək, hətta onu yenidən təşkil etmək səlahiyyətinə sahib olmaq deməkdir. Buna görə də bu güc dövlətin siyasi quruluşunu müəyyən etmək səlahiyyətinə də malikdir. Təsis gücü quruluşu və xüsusiyyətlərinə görə qurulmuş güclə qarışdırılmamalıdır. Çünki qurulmuş hökumət səlahiyyətini yarandığı konstitusiyada verilmiş səlahiyyətlərdən alır və fəaliyyət dairəsi bu səlahiyyətlər daxilində müəyyən edilir. Digər tərəfdən, təsis gücü qurulmuş hökumətin səlahiyyətlərini və məhdudiyyətlərini müəyyən edən konstitusiyaları yaradan səlahiyyətdir. Başqa sözlə, qurulmuş səlahiyyətin hüquqi sərhədlərini müəyyən edən hökumətdir [10, s. 157].

Nəticə. Konstitusionalizmin inkişafı cəmiyyətlərin tarixi proseslərində həm siyasi, həm də hüquqi baxımdan əhəmiyyətli yer tutur. Zaman keçdikcə bu təkamül fərdi azadlıqları qorumağa, dövlət hakimiyyətini məhdudlaşdırmağa və qanunun aliliyini qurmağa yönəlmiş bir quruluşa çevrildi. Konstitusionalizmin tarixi kökləri mütləq monarxiya dövrünə gedib çıxsada da, Fransız İnkılabı və Amerika İstiqlal Müharibəsi kimi sosial və siyasi inqılablar vasitəsilə gücləndi və müasir konstitusiyaya hüququnun təməlini qoydu. Əvvəlcə konstitusiyalar sadəcə hâkim dövlətlərin suverenliyini qanunlaşdırən mətnlər kimi ortaya çıxdı. Lakin zaman keçdikcə fərdi hüquq və azadlıqlara zəmanət verən, dövlətin məhdud səlahiyyət və vəzifələrini müəyyən edən və demokratik idarəetməni qəbul edən quruluşlara çevrildilər. Bu transformasiya konstitusiyalı demokratiyanın yaranmasına səbəb oldu və konstitusiyalı sistemlər xalqın iradəsini idarəetmədə əks etdirmək üçün əsas mexanizm kimi global səviyyədə tanındı.

Bu gün konstitusiya dövləti təşkil edən bir sənəd rolunu aşaraq cəmiyyətlərin hüquqi və siyasi əsaslarını müəyyən edən ən mühüm normativ mənbələrdən birinə çevrilmişdir. Konstitusiyaların təkamülü təkcə formal dəyişikliyi deyil, həm də ictimai dəyərlər, insan hüquqları və fərdi azadlıqlar kimi fundamental məsələlərdə transformasiyanı ifadə edir. İnsan hüquqlarının konstitusiya çərçivəsinə daxil edilməsi demokratiyanın və qanunun aliliyinin təmin edilməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müasir demokratik dövlətlərin müəyyənedici xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, konstitusiyalar xalq adından suverenliyi təmsil edən sadəcə mətnlər olmaqdan kənara çıxaraq dövlət səlahiyyətlərinə nəzarət edərək fərdi hüquq və azadlıqlara zəmanət verən alətlərə çevrilmişlər. Lakin konstitusiyalı sistemlərin fəaliyyəti yazılı mətnlərin mövcudluğu ilə məhdudlaşmır. Bu mətnlərin icra edilə bilməsi, məhkəmə sisteminin müstəqilliyi, demokratik nəzarət mexanizmlərinin effektivliyi və siyasi mədəniyyətin yetkinliyi kimi amillər də konstitusiya hüququnun praktik tətbiqində həlledici rol oynayır. Konstitusionalizmin inkişafı zaman keçdikcə bu elementləri təmin etmək üçün daha çox səy göstərməyin zəruriliyini nümayiş etdirir.

Ölkələrin sosial, iqtisadi və siyasi şəraitinin konstitusiya təcrübəsinə təsiri hər bir konstitusiya quruluşunun özünəməxsus dinamikası ilə formalaşdığını göstərir. Nəticədə, konstitusiyalı sistemlərin düzgün fəaliyyətini təmin etmək, fərdi hüquq və azadlıqları qorumaq və demokratik dəyərləri gücləndirmək üçün konstitusiya hüququ davamlı olaraq təkmilləşdirilməlidir. Gələcəkdə konstitusiyalı sistemlərin təkamülü qloballaşma, rəqəmsallaşma və ictimai dəyişikliklər kimi yeni dinamikalara uyğunlaşa bilər. Konstitusionalizmin inkişafı təkcə hüquqi zərurət deyil, həm də daha ədalətli, bərabər və azad cəmiyyətə nail olmaq üçün mühüm addımdır. Bu kontekstdə konstitusiya hüququnun təkamülü təkcə keçmişin irsini qorumaqda deyil, həm də gələcəyi formalaşdırmaqda mühüm rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aristoteles Politika / Çev.: Orhan Ö. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2024.
2. Atay E.E. Anayasa Kavramının Tanımı, Hazırlanması ve Değiştirilmesi Arasındaki İlişki // Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2008, № 12 (1), s. 503-550.
3. Benwel R., Gay O. The separation of powers // House of Commons Library, 2011, № 1 (1), s. 11.
4. Erdoğan M. Anayasal demokrasi. Ankara: Siyasal Yayınevi, 2012, 57 s.
5. Gözler K. Kurucu iktidar. Bursa: Ekin Yayınevi, 1998, 10 s.
6. Karadut İ.C. Yine yeni yeniden anayasa yapımı yaklaşımlar: Modeller ve yönetim üzerine bir değerlendirme // Yasama Dergisi, 2022, № 1 (46), s. 11-36.
7. Montesquieu. Kanunların ruhu üzerine / Çev.: B.Günen. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2021.
8. Митусова В. Конституции в системе Национального и Международного права // Гражданин, Выборы, Власть. 2024, № 2 (32), с. 23-33.
9. Özbudun E. Türk anayasa hukuku. Ankara: Yetkin Yayınevi. 2009, s. 157.
10. Platon. Devlet / Çev.: S.Eyüboğlu ve M.A.Cimcoz. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2020.
11. UN (2023). Protecting Human Rights in Constitutions. United Nations Development Programme, 18.01.2025 tarixində: [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/ https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-10/undp-protecting-human-rights-in-constitutions.pdf](https://chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-10/undp-protecting-human-rights-in-constitutions.pdf) saytıdan alındı.
12. Urhibo K. The Prospective nexus between constitutionalism, the rule of law and democratic good governance: The Nigerian experience // Beijing Law Review, 2023, No. 14 (1), pp. 584-605.
13. Wheare K.C. Modern anayasalar / Çev.: M.Turhan. İstanbul: Değişim Yayınları, 1984, 21 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: alitagiyev29@gmail.com

Ali Taghiyev

THE EVOLUTIONARY PATH OF THE CONSTITUTION: FROM HISTORY TO MODERNITY

The Constitution is the servant of society; it is not a random text. It has an origin; it is like a lineage that continues to spread. There is no such thing as a bad or good constitution. One of the most fundamental principles supporting democracy in every state is the constitution. While the earliest origins of the constitution can be traced back to the context of democracy in ancient Greek civilization, the Magna Carta process in mainland England, which historically limited some powers of the monarch, generated an awareness developed only by the nobility and not applicable to ordinary people. This created the perception that a constitution was nothing more than a piece of paper. However, over time, universal developments and progress brought the concept of the constitution back to the forefront. The first fruits of this were seen by humanity during the American Revolutionary War and the French Revolution. The reason for conducting this research is to emphasize the importance of the constitution, shed light on its historical background, and focus on the constitutional process. The first part of the research will provide information about the birth and development of the constitution. The second part will discuss the concept of the constitution and its types. The third part will address the supremacy of the constitution, and the fourth part will provide information on the fundamentals of constitutionalism.

Keywords: *constitution, democracy, separation of powers, America.*

Али Тагиев

ЭВОЛЮЦИОННЫЙ ПУТЬ КОНСТИТУЦИИ: ОТ ИСТОРИИ К СОВРЕМЕННОСТИ

Конституция слуга общества: это не случайные слова. У нее есть начало; она подобна поколению, которое продолжает распространяться. Не бывает плохой или хорошей конституции. В каждом государстве одним из самых фундаментальных принципов, поддерживающих демократию, является конституция. Хотя самые ранние истоки конституции можно проследить до контекста демократии в древнегреческой цивилизации, процесс принятия в материковой части Англии Великой хартии вольностей, которая исторически ограничивала некоторые полномочия монарха и была разработана исключительно знатью, но не распространялась на простых людей, создал ощущение, что конституция – это не более чем кусок бумаги. Однако со временем всеобщие разработки и прогресс вновь выдвинули на передний план концепцию конституции. Первые плоды этого были замечены человечеством во время Войны за независимость США и Французской революции. Целью данного исследования является подчеркнуть важность конституции, осветить ее исторический фундамент и сосредоточиться на конституционном процессе. В первой части исследования будет представлена информация о зарождении и развитии конституции. Во второй части будет обсуждаться понятие конституции и её виды. В третьей части будет рассмотрено верховенство конституции, а в четвертой части будет представлена информация об основах конституционного строительства.

Ключевые слова: *конституция, демократия, разделение властей, Америка.*

(Tarix elmləri doktoru Emin Şixəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 16.09.2025

Son variant 13.10.2025